

Permanente projectie: Europese verwachtingen van Amerika

DR. H. KRABBENDAM EN DR. GILES SCOTT-SMITH

DR. H. KRABBENDAM

DR. GILES SCOTT-SMITH

Amerikanisme, de bewondering voor Amerika, gaat vooraf aan het anti-Amerikanisme en kent een lange traditie. Amerika is naast een plek op de aarde ook een ideaal. Europeanen lijken zich meer verwant te voelen aan Amerikanen dan vice versa. Hun positieve of negatieve gevoelens over Amerika ontmoeten een relatieve onverschilligheid voor Europa aan de andere zijde. Amerika is altijd het projectiescherm voor de oude wereld gebleken, of dat nu ging om de verwachtingen van het vrijheidsideaal in de achttiende en negentiende eeuw, de technologische vernieuwing van de negentiende en de twintigste eeuw of de lotgevallen van het conservatisme in de afgelopen 30 jaar. Vanuit historisch perspectief is niet te verwachten dat aan de positie van de Verenigde Staten als klankbord voor Europa iets zal veranderen.

"Amerika is het Land der Toekomst" kopte een oprichtingsbrochure van de Handelsvereniging Holland-Amerika in 1902. De verwachtingen van deze onderneming waren te hooggespannen, maar pasten precies in de tijd. Europeanen waren onder de indruk van de opmerkelijke materiële vooruitgang die Amerika sedert het einde van de Burgeroorlog in 1865 had doorgemaakt. De technologische vernieuwingen, zoals gigantische stoommachines, de telegraaf en de telefoon uit Amerika (en de rest van de wereld) stonden uitgesteld op de Wereldtentoonstelling ter gelegenheid van het Eeuwfeest in 1876 in Philadelphia. Nieuwe vindingen, zoals de lopende band en efficiënte arbeidsverdeling, zouden de Europeanen in de komende decennia nog verder verbazen. Tegelijkertijd bewogen de Verenigde Staten zich steeds meer in internationaal vaarwater en vreesden de Europese mogendheden koloniale concurrentie. Het 'prachtige oorlogje' in 1898 om Cuba en de Filippijnen van het Spaanse juk te bevrijden maakte de Verenigde Staten tot een koloniale mogendheid van formaat en versterkte de Amerikaanse positie in Azië en Latijns-Amerika. Onweersproken bleven deze gebeurtenissen niet. Conservatieve en monarchale kringen verwierpen het Amerikaanse ingrijpen als een gevaarlijke aantasting van de bestaande orde. Ook van vrijzinnige zijde waren bezwaren te horen, want dit conflict vormde een sterk contrast met de reputatie van Amerika als antimilitaristische, antkoloniale mogendheid die alternatieve (lees: vreedzame) paden bewandelde.¹

Het mechanisme waarin 'het rijk in het westen' figureert als echoput van de eigen verwachtingen functioneerde al voordat Columbus in 1492 zijn tocht naar de Nieuwe Wereld maakte.

De Amerikaanse president Theodore Roosevelt (1901-09) werd de belichaming van Amerika's nieuwe rol. Hij had zijn politieke loopbaan aan zijn heldenrol op Cuba te danken. Hij was de eerste Amerikaan die in 1906 de Nobelprijs voor de Vrede in ontvangst mocht nemen voor zijn bemiddeling in de vredesonderhandelingen tussen Rusland en Japan. Deze toekenning was een voorschot op de toekomstige rol van politieagent die Amerika op het wereldtoneel zou spelen. Roosevelt's grootse tour in 1910 langs de Europese vorstenhuizen bewees dat Amerika's leidende positie was aanvaard.

Bijval voor en kritiek op de Amerikaanse actie was vaak een commentaar op de politieke situatie in het eigen land, waarin hoop op of vrees voor vernieuwing de bron vormde. Dit mechanisme waarin 'het rijk in het westen' figureert als echoput van de eigen verwachtingen functioneerde al voordat Columbus in 1492 zijn tocht naar de Nieuwe Wereld maakte. Aan het eind van de vijftiende eeuw zette een grote drang naar nieuwe zintuiglijk-waarneembare kennis in de wetenschap mensen ook daadwerkelijk aan de wereld te verkennen.

Geografische en economische behoeften maakten de ontdekkingsreizen lonend. Ondanks de ontdekkingen bleef de overtuiging bestaan dat de wereld één geheel vormde. De daaropvolgende kolonisatie van Amerika maakte de Nieuwe Wereld afhankelijk van de Oude, omdat de Europese mogendheden elkaar beconcurrerden om een punt van de taart, en Amerika zo een verlengstuk van henzelf wilde maken.

Onder de kolonisten leefden hooggestemde idealen. Puriteinen en utopische gemeenschappen vonden op het Amerikaanse continent de ruimte om hun theocratische idealen te verwelijken. De barre omstandigheden van de woestijnen waarin ze zichzelf bevonden bevestigden hun status van een uitverkoren volk dat een cruciale rol zou spelen in het komend duizendjarig vreedrijk. Naar verloop van tijd werd deze heilsverwachting gedemocratiseerd en gesecculariseerd, maar de verwachting bleef hoog.

Denkers en dichters in Europa koesterden even hoge verwachtingen van de Nieuwe Wereld, die net op tijd ontdekt was om het oude, vermoeide, door godsdienstoorlogen verscheurde Europa af te lossen. De achttiende-eeuwse filosofen verwachtten steeds minder van het oude werelddeel. Natuurlijk waren het vooral projecties, omdat maar weinig denkers ook echt in Amerika gingen kijken.² Hun Amerikaanse tegenhangers, vooral predikanten en politici, geloofden evenzeer dat hun werelddeel de profetenmantel van Europa had overgenomen, en dus een zware verantwoordelijkheid droeg. Ze bevestigden dus de Europese verwachtingen.

De belofte van een Amerikaans experiment

De verwachtingen waren hoog toen na de Amerikaanse Onafhankelijkheidsstrijd (1775-83) de zelfbewuste kolonisten een eigen democratisch republikeins staatsbe-

stel vormgaven. Dit experiment hield de belofte in dat democratie ook in een groot land kon werken en niet alleen in kleine republieken als Zwitserland en 'Holland'. Iedereen die het ideaal van Amerika deelde en verlangde naar bescherming van individuele rechten, een vrije markt, godsdienstvrijheid en de 'pursuit of happiness', kon zich een beetje Amerikaan voelen. De Amerikaanse Revolutie wakkerde de hoop in Europa aan dat een omwenteling zonder al te veel verlies mogelijk zou zijn. Het begrip Amerika verschoof van een geografische aanduiding naar een ideaal. De terreur van de Franse Revolutie temperde die vrijheidseuforie, maar bij elke hervormingsgolf (in 1830 en 1848) bood de Amerikaanse grondwet inspiratie. In de loop van de negentiende eeuw maakten prominente Europese intellectuelen grondige studie van de Amerikaanse samenleving en, hoewel velen de vulgariteit en het materialisme hekelden, sloeg de balans uiteindelijk naar de positieve kant door en werden de boeken van auteurs zoals Alexis de Tocqueville (*De la démocratie en Amérique* (1835/40)) en James Bryce (*American Commonwealth*, 1888) klassieke inspiratiebronnen voor politieke hervormers.

De trek naar het Westen werd ook gezien als een bewijs van vitaliteit en levenskracht, van overwinning op de woestenijs - een uitingsvorm van de Manifest Destiny, de onvermijdelijk geachte expansie van de Verenigde Staten.

De trek naar het Westen werd ook gezien als een bewijs van vitaliteit en levenskracht, van overwinning op de woestenijs - een uitingsvorm van de *Manifest Destiny*, de onvermijdelijk geachte expansie van de Verenigde Staten. Als emigratie gelijk staat aan stemmen met de voeten, tonen de 34 miljoen landverhuizers die tussen 1800 en 1920 naar Amerika trokken aan dat de Verenigde Staten een magneet waren, zowel een toevluchtsoord voor verdrukten als een springplank naar een betere toekomst voor de armen, bevrijd van de willekeur van de Oude Wereld.

Amerika werd breed geadverteerd door speculanten, agenten en regionale ambtenaren om land te verkopen, klanten te werven en bevolkingspolitiek te bedrijven. Het opkomend socialisme kon niet positief over het kapitalistische Amerika denken, maar 'verloor' wel tal van geëmigreerde aanhangers aan de opwaartse mobiliteit die Amerika beloofde, ook al keerden tussen een kwart en eenderde van alle Europese emigranten terug uit Amerika (4 miljoen in de periode 1880-1930). Zelfs een Amerikaanse radicale econoom, Henry George, kon Europese socialisten motiveren met zijn *Progress and Poverty* (1880). De massale emigratie bevestigde de verwachting dat het zwaartepunt in Amerika was komen te liggen en voedde de thuisblijvers continue met overwegend positieve beelden over het land en zijn toekomstmogelijkheden.

Europese investeringen in mijnen en spoorwegen bewezen dat Amerika de groei-economie was. De Verenigde Staten vormden de staat met het grootste BNP rond de eeuwwisseling. Op 1 januari 1844 stelde de Amsterdamse Kamer van Koophandel een aparte vertegenwoordiger voor de 'Amerikaanschen handel' in, in onderscheid van de vertegenwoordiger van West-Indië en Zuid-Amerika. Tegen het einde van de eeuw bestond eenderde van de buitenlandse fondsen op de Amsterdamse beurs uit Amerikaanse investeringen.

Toenadering tussen Europa en Amerika van de Burgeroorlog tot de New Deal

De Amerikaanse Burgeroorlog (1861-65) verdeelde aanvankelijk de Europeanen in een grote groep democratische gezinden die aan de kant van de *Yankees* stonden, en de aristocratisch ingestelden, die de moderne levensstijl van het Noorden afwezen, aangevuld met een groep industriëlen die belang had bij een onbelemmerde toevoer van katoen uit het Zuiden. Moreel viel de slavernij niet te verdedigen en na de moord op Lincoln kreeg het Noorden alle sympathie. De Verenigde Staten hadden de ernstigste crisis in hun bestaan overleefd en hadden nu een geloofwaardige naam. In het laatste kwart van de negentiende eeuw bogen Europa en Amerika dicht naar elkaar toe. Beide kanten realiseerden zich dat ze gelijksoortige problemen ontmoetten in de sociale kwestie, veroorzaakt door de snelle industrialisatie en mechanisatie.³ Amerikanen begonnen cultuur en traditie in Europa te waarderen. Studenten krikten hun kennis op aan Duitse universiteiten. Toeristen beleefden een *sentimental journey* naar Nederland aan het eind van de negentiende eeuw als een tijdreis naar het romantische koloniale verleden van Amerika zelf. Amerikaanse hervormers importeerden volop Europese oplossingen, zoals bestemmingsplannen, openbaar vervoer, buurtwerk en allerlei sociale wetten. Tussen Burgeroorlog en Tweede Wereldoorlog raakte Amerika steeds meer op Europa georiënteerd, al exporteerde het land ook hervormingen in het jeugdrecht, stadsparken, statistiek, vrouwenkiesrecht en basisonderwijs. Amerika's bereidheid om te leren, werkte gunstig in de onderlinge relatie en het land verloor nooit zijn bekoering, al was het alleen door de economische groei. Amerika's deelname aan de Eerste Wereldoorlog in april 1917 bracht een stroom van voedsel, soldaten en kredieten op gang, die Duitsland het onderspit deed delven. President Woodrow Wilson maakte van de Amerikaanse democratie een exportartikel en werd in heel Europa als een verlosser toegejuicht. Zijn idealisme kreeg echter thuis een flinke knauw toen het Congres de toetreding tot de Volkenbond blokkeerde. Na de oorlog raakte Amerika weer in zichzelf gekeerd, wat zich uitte in een heksenjacht op links-radicalen en het drastisch inperken van het aantal immigranten. Tegelijkertijd voldeed het land weer precies aan de idealistische verwachtingen door het 'nobe experiment' aan te gaan en in 1919 de drankduivel te temmen. De drooglegging bleek een tijdelijke fase die in 1933 eindigde, maar had toch tal van Europese hervormers aangesproken. De welvarende jaren twintig in Amerika deden Europeanen watertanden naar de auto, grammofoons en andere luxeartikelen. De schok van de economische crisis temperde het enthousiasme, al werd de experimentele *New Deal* van president Franklin D. Roosevelt met bewondering gadeslagen. Juist het contrast met de fascistische regimes elders in de wereld maakte het land toch weer een bakken in zee en een arsenaal voor de democratie.

Politieke gevolgen van de Tweede Wereldoorlog

Het belangrijkste gevolg van de Tweede Wereldoorlog voor Europa was de groot-schalige politieke, militaire en economische aanwezigheid van twee supermach-ten, de VS en de USSR, op de twee helften van het continent. Na 1945 konden Europeanen niet meer alleen over hun eigen zaken beslissen. De druk om zich bij één van de twee machtsblokken aan te sluiten (met geweld afgedwongen door het oosten en met overreding door het westen) verscherpte de bestaande politieke verdeeldheid in elk land.

Na de afkondiging van de Truman Doctrine en het Marshall Plan viel de publieke opinie uiteen.

De meerderheid van de West-Europeanen, met uitzondering van extreem-links en -rechts, onthaalde de Amerikanen als bevrijders, maar na de afkondiging van de Truman Doctrine, die Amerikaanse steun toezegde aan landen die strijd leverden met het communisme, en het Marshall Plan dat de Europese economie een duw omhoog gaf, viel de publieke opinie uiteen. Met de oprichting van de NAVO ging Amerika voor de eerste keer een veiligheidsverbond aan in vreedstijd en sindsdien heeft Amerika een dominante invloed op Europese veiligheidsaangelegenheden. Europese politieke en intellectuele elites, ondernemers en vakbondsleiders hebben actief Amerikaanse bemoeienis in Europese zaken geworven om weerstand te kunnen bieden tegen het communisme en de dreiging van de Sovjet Unie. Andersgezinden binnen dezelfde sectoren verwierpen de Amerikaanse overheersing van het politieke en economische leven in Europa en eisten meer ruimte om nationale alternatieven te ontwikkelen.

Culturele aantrekkingskracht

Op vergelijkbare wijze reageerden Europeanen verschillend op de toevloed van Amerikaanse consumptiegoederen, zoals muziek en film. Consumenten verlek-kerden zich, terwijl de culturele elite zowel ter rechterzijde als ter linkerzijde zich steeds meer zorgen ging maken over de amerikanisering van het dagelijks leven en de integriteit van de eigen culturele normen. Een soortgelijke gemengde reactie riepen predikers als Billy Graham op, die maar al te zeer bereid waren om de ingedutte Europese kerken weer nieuw leven in te blazen. Veel christenen stonden positief tegenover de frisse ideeën over praktische oecumene en creatieve spiritualiteit, al hadden kerkelijke leiders wel hun bedenkingen. Kritische intellectuelen richtten hun pijlen vooral op de extreme verschijnselen in de Amerikaanse sa-menleving, zoals de anti-communistische excessen van het McCarthyisme en de voortdurende rassenrellen die het beeld van Amerika als het land van de vrijheid beschadigden. Deze ontsporingen ondermijnden de Amerikaanse morele superio-riteit in de ogen van de rest van de wereld.

In de eerste vijftien jaar na de oorlog trok er een stroom van Amerikaanse ma-nagementmodellen en technische deskundigheid naar Europa. De herstructure-ringsprogramma's van het Marshall Plan hadden tot doel de West-Europese econo-

mieën weer zo sterk te maken dat ze sociale onrust konden voorkomen en weerstand konden bieden tegen de militaire dreiging uit het oosten. Omvangrijke trainingsprogramma's voor vakbonden en management en consequente steun voor Europese integratie op het gebied van defensie en de economie spiegelde de Europeanen steeds een Amerikaans model voor ogen. Ook in de sociale wetenschappen was Amerika het lichtend voorbeeld in het oplossen van de hedendaagse maatschappelijke problemen. Vanuit Amerikaanse optiek konden alle problemen opgelost worden als de juiste techniek werd toegepast.

Vietnam als keerpunt

De populariteit van president John F. Kennedy in Europa en de hooggespannen verwachtingen van zijn regering werden vanaf het midden van de jaren '60 gevolgd door een drastische verandering in de verstandhouding tussen Europa en Amerika. De oorlog in Vietnam werd het doelwit van de kritiek op de vernietigende politiek van de Amerikaanse wereldmacht. Europeanen gingen zich bezorgd afvragen of de Verenigde Staten wel bereid waren om onvoorwaardelijke militaire steun met kernwapens te bieden. De economische groei en de Europese integratie versterkten de welvaart en het zelfvertrouwen van dit werelddeel. Europa ging vraagtekens plaatsen bij de vanzelfsprekendheid van de Amerikaanse leider-schapspositie en de Amerikaanse bescherming van haar eigen veiligheid. Met name Frankrijk zocht Europese alternatieven op belangrijke beleidsterreinen om de afhankelijkheid van Amerika te verkleinen, zoals de ontwikkeling van een Europese munt als tegenwicht tegen de dollar. Aan het eind van de jaren '60 en in de jaren '70 ontwikkelden de Europese partners een meer samenhangende en effectieve Europese militaire poot binnen de NAVO. Tegelijkertijd moesten ze erkennen dat Amerika nog steeds een belangrijke voorsprong behield in technologische expertise, onderzoek en ontwikkeling, waardoor het in de toekomst een prominente rol zou blijven spelen.⁴ Het gevolg hiervan in deze twee decennia was een 'brain drain' van goedopgeleide Europeanen naar Amerika. De Amerikaanse technologische superioriteit werd helemaal bevestigd door de geslaagde lancering van de Apollo 11 en de landing van de eerste mens op de maan in 1969.

Teleurstelling in de jaren '70

De jaren '70 waren het decennium van wederzijdse teleurstelling. President Richard Nixon verliet de Gouden Standaard, waardoor voor het eerst sinds 1945 een einde kwam aan het systeem van wereldwijde economische afspraken gebaseerd op een vaste waarde van de Amerikaanse dollar. De Europese integratie haalde door nationalistische druk, te hoge verwachtingen en de oliecrisis van 1973. Hoewel de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, Henry Kissinger, 1973 uitriep tot het 'Jaar van Europa', keerde Amerika zich steeds meer van dit conti-

ment af uit teleurstelling over het slome tempo waarin de Europese integratie zich voltrok. De toenemende ontspanning tussen de grootmachten, belichaamd in de Helsinki Akkoorden van 1975, wakkerde in West-Europa de vrees aan dat Amerika zou gaan onderhandelen zonder de bondgenoten te raadplegen. Toch slaagden de Europeanen er in deze periode niet in om een eigen tegenwicht tegen de Amerikaanse leiding te ontwikkelen.

Toenemende spanning aan het einde van de Koude Oorlog

De jaren '80 vormden een ander verhaal. President Ronald Reagan blies de Koude Oorlog nieuw leven in door te beloven overal ter wereld het communisme te bestrijden en voegde de daad bij het woord door het Strategische Defensie Initiatief af te kondigen. Hij kreeg krachtige steun van Margaret Thatcher, maar veroorzaakte ook veel bezorgdheid in de andere Europese hoofdsteden vanwege de roekeloosheid van de Amerikaanse buitenlandse politiek. Het plan om kruisvluchtwapens in West-Europa te stationeren om de NAVO-strijdkrachten te moderniseren riep grootschalige oppositie op tegen de onvoorwaardelijke Amerikaanse besluitvorming in de belangrijke veiligheidsvraagstukken die Europa aangingen. Evenwel, het besluit om in 1992 tot één Europese markt te komen, dat in 1986 werd genomen, bespoedigde het integratieproces en hernieuwde de hoop dat Europa uiteindelijk zichzelf zo zou organiseren dat het de Amerikaanse en Aziatische concurrentie het hoofd kon bieden.

Na de Muur

De val van de Berlijnse Muur in 1989 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie twee jaar later deden de belangrijkste voorwaarden voor de Europees-Amerikaanse samenwerking in de afgelopen halve eeuw verdwijnen: de grote gemeenschappelijke vijand was niet meer. President George H.W. Bush presenteerde een visie van een Nieuwe Wereldorde onder Amerikaans leiderschap en leidde onder deze vaan een brede militaire coalitie tegen de Irakese invasie van Koeweit. De mogelijkheid diende zich aan dat de wereld na de Koude Oorlog zich steeds meer zou richten naar de Verenigde Naties, het internationaal recht en de mensenrechten, met de VS als politieagent van de wereld. Maar deze kans om de Amerikaans-Europese betrekkingen dienovereenkomstig in te richten werd niet aangegrepen. Het probleem van de toekomstige taken van de NAVO, nu de vijand was verdwenen, moest eerst worden opgelost. President Bill Clinton begeleidde de uitbreiding van de NAVO richting Oost-Europa in 1996 en de organisatie is een belangrijke factor geworden in de stabilisatie van deze regio in het laatste decennium. Ondanks dit gegeven, is de NAVO steeds meer onder druk komen te staan door de richting van de Amerikaanse buitenlandse politiek in de afgelopen vijf jaar. De plannen voor een raketenschield dat het vasteland van Amerika onbereikbaar zou maken voor raket-

aanvallen, openden het zicht op steeds meer eenzijdige maatregelen van Amerika. Deze trend werd verder doorgezet door president George W. Bush, die al een eenzijdig beleid voerde voordat de aanval op het World Trade Center op 11 september 2001 had plaatsgevonden. In plaats van het zoeken naar breed overleg om de problemen van na de Koude Oorlog het hoofd te bieden, stelt Amerika er zich steeds meer op in om de problemen ver van de eigen grenzen vandaan te houden.

Machteloos Europa

Vanuit Europees gezichtspunt heeft deze situatie een paar belangrijke dilemma's opgeroepen. Na de gebeurtenissen in Somalië in 1992 werd het spoedig duidelijk dat de VS niet van plan was automatisch te interveniëren in elke crisis. Europese pretenties werden weggevaagd na het bloedbad in het voormalige Joegoslavië vanaf 1991, toen vredespogingen nergens toe leidden en alleen de Amerikaanse toestemming in 1995 om NAVO-vliegtuigen te gebruiken enig effect sorteerde. West-Europa noch de VN kwam geloofwaardig uit het Bosnische conflict tevoorschijn en weer was het Amerika dat een omvangrijk conflict in Europa op moest lossen. Deze trend werd nog een keer bevestigd in Kosovo in 1999. Ondanks deze nederlagen is er niet veel gekomen van een gemeenschappelijke Europese legermacht om de afhankelijkheid van Amerika te verkleinen. Hernieuwd nationalisme en de hoge kosten die gepaard gaan met het samenvoegen van verschillende onderdelen tot één leger dat technologisch goed voorbereid is en voldoende vuurkracht heeft, hebben de vooruitgang belemmerd. Europeanen hebben nu op andere manieren de strijd aangebonden met de Amerikaanse leiderschapspositie. Het economisch gewicht van de Europese Unie, gesteund door de Euro, heeft op tal van terreinen Amerikaans beleid uitgedaagd, van bedrijfsfusies tot bananen. Het lijkt geen twijfel dat de EU in het algemeen en enkele lidstaten in het bijzonder (vooral Frankrijk en Duitsland) proberen een andere norm voor internationaal gedrag te formuleren dan de VS nastreeft. Het probleem is echter dat deze landen geen andere middelen hebben om deze normen kracht bij te zetten dan economische lokkertjes en de 'zachte macht'.

Washington's agenda

Voor een korte periode na 11 september leek de mogelijkheid van een gezamenlijke actie tegen het terrorisme (en veel andere problemen) zeer reëel. De NAVO beriep zich op artikel 5 van het Verdrag en er ontstond een gevoel van solidariteit met Amerika. Het Amerikaanse antwoord, vooral ten opzichte van Irak, heeft de eenheid van Europa gebroken in bondgenoten van het Amerikaanse beleid en de landen die naar alternatieven op zoek zijn. In het algemeen is het Amerikaanse leiderschap echter niet meer in het belang van Europa of gaat het in tegen de

De hamvraag is of Europa erin slaagt om een serieus alternatief te bieden voor de agendabepalende macht van de VS.

idealen voor de wereld die Europa koestert. De hamvraag is of Europa erin slaagt om een serieus alternatief te bieden voor de agendabepalende macht van de VS. Ondanks aanwijzingen binnen verschillende internationale organisaties dat Europa dit graag zou willen, ligt het initiatief nog steeds bij Washington.

Hans Krabbendam en Giles Scott-Smith zijn beiden als postdoc onderzoeker verbonden aan het Roosevelt Study Center in Middelburg.

Aanbevolen literatuur:

- K. van Berkel, red., *Amerika in Europese ogen. Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika* (Den Haag: Sdu, 1990).
- Rob Kroes en Maarten van Rossem, red., *Anti-Americanism in Europe* (Amsterdam: Free University Press, 1986).
- A. Iammers, *God Bless America. Zegeningen en beproevingen van de Verenigde Staten* (Amsterdam: Balans, 1987).
- A. Iammers, *De jachtvelden van het geluk. Reizen door historisch Amerika* (Amsterdam: Balans, 1998)
- Richard Pells, *Not Like Us. How Europeans have loved, hated, and transformed American Culture since World War II* (BasicBooks, 1997).
- Pascalín Winand, *Eisenhower, Kennedy, and the United States of Europa* (New York: St. Martin's Press, 1993).

Noten

1. Sylvia L. Hilton en Steve J.S. Ickringill, red., *European Perceptions of the Spanish-American War of 1898* (Bern: Peter Lang, 1999).
2. J.W. Schulte Nordholt, *De mythe van het Westen. Amerika als het laatste wereldrijk* (Amsterdam: Meulenhoff, 1992) hoofdstukken 5 en 6.
3. Daniel T. Rodgers, *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Era* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1998).
4. Zie Jean-Jacques Servan-Schreiber, *Le Défi Américain* (Paris: Denoël, 1968).